

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

پایان نامه برای اخذ درجه کارشناسی ارشد حقوق جزا و جرم شناسی

عنوان:

حقوق شهروندی در قانون آئین دادرسی کیفری در مرحله دادسرا

استاد راهنما:

دکتر ناصر قاسمی

استاد مشاور:

دکتر مرتضی نجفی اسفاد

نگارش:

علی جوان

تابستان ۱۳۸۸

تقدیرم به ؛

همسر مهربان و خداکارم؛

به پاس زحمات ایشان

9

میوه‌های زندگی‌ام؛ مینا و زهرا

تقدیر:

بر خود لازم می‌دانم از زحمات اساتید بزرگوار راهنما و مشاور؛ آقایان **دکتر ناصر قاسمی**

و **دکتر مرتضی نجفی اسفاد** که مرا در تهیه این تحقیق یاری نمودند، قدردانی نمایم.

چکیده

اگرچه اصطلاح «حقوق شهروندی» در ادبیات حقوقی ما واژه جدیدی است، اما معنا و مفهوم آن، که در واقع به رسمیت شناختن و احترام به حقوق طبیعی، اجتماعی و فردی آحاد ملت است، به کرات در قانون اساسی و قوانین عادی گنجانیده شده است. در قانون اساسی اصول بسیاری، تحت عنوان «حقوق ملت» حاکی از ملحوظ داشتن حقوق شهروندی است. در قانون مجازات اسلامی در چندین ماده برای تخطی از این حقوق، ضمانت اجرای شدیدی در نظر گرفته شده است و از همه مهم‌تر در قانون آئین دادرسی دادگاه‌های عمومی و انقلاب در امور کیفری، مصادیق بسیاری از رعایت حقوق شهروندی تمامی افراد دخیل در یک دادرسی کیفری (به خصوص متهم) به چشم می‌خورد. شاید بتوان گفت بنیادی‌ترین مرحله از دادرسی کیفری، مرحله کشف جرم و تحقیقات مقدماتی می‌باشد که هر دو از وظایف دادرسی است و با عنایت به اینکه دادرسی در سال ۱۳۸۱ با اصلاح قانون نحوه تشکیل دادگاه‌های عمومی و انقلاب احیاء گردید و تا کنون آئین دادرسی جدیدی برای آن تصویب نگردیده است، لاجرم می‌بایست با تکیه بر آئین دادرسی موجود، حقوق شهروندی لازم‌الرعایه در مراحل کشف جرم، قبل از کشف جرم، تعقیب و تحقیق را شناسایی و آنرا با مقررات مندرج در ماده واحده قانون احترام به آزادیهای مشروع و حفظ حقوق شهروندی مصوب ۱۳۸۳ تطبیق داد.

واژگان کلیدی

حقوق شهروندی، متهم، دادرسی کیفری، مقام قضایی، ضابطین دادگستری، دادرسی.

فهرست مطالب

عنوان	صفحه
مقدمه.....	۱
۱- تعریف موضوع (اهمیت و ضرورت).....	۱
۲- سؤالات تحقیق.....	۴
۳- فرضیات تحقیق.....	۵
۴- سوابق تحقیق.....	۶
۵- ساختار تحقیق.....	۶
۶- روش تحقیق.....	۷

بخش اول: تعاریف، سابقه تاریخی و منابع حقوق شهروندی

فصل اول: تعریف حقوق شهروندی و سابقه تاریخی آن.....	۱۰
گفتار اول: تعریف حق و حقوق.....	۱۰
مبحث اول: تعریف حق.....	۱۱
مبحث دوم: تعریف حقوق.....	۱۳
گفتار دوم: تعریف شهروند.....	۱۴
گفتار سوم: تعریف حقوق شهروندی.....	۱۹
گفتار چهارم: پیشینه حقوق شهروندی در ایران باستان و معاصر.....	۲۱
مبحث اول: حقوق شهروندی در ایران باستان.....	۲۱
مبحث دوم: حقوق شهروندی در دوران اسلامی و معاصر.....	۲۲
فصل دوم: منابع حقوق شهروندی.....	۲۴
گفتار اول: حقوق شهروندی در اسناد بین‌المللی.....	۲۴

- گفتار دوم: حقوق شهروندی در قانون اساسی..... ۲۹
- گفتار سوم: حقوق شهروندی در بخشنامه رئیس قوه قضائیه و ماده واحده احترام به آزادی‌های مشروع و حفظ حقوق شهروندی..... ۳۱
- گفتار چهارم: ضمانت اجرای رعایت حقوق شهروندی در قانون مجازات اسلامی..... ۳۳
- مبحث اول: تضمینات مربوط به حقوق متهم و زندانیان..... ۳۳
- مبحث دوم: تضمینات مربوط به حقوق و آزادی‌های فردی..... ۳۴
- مبحث سوم: تضمینات دادرسی عادلانه..... ۳۵

بخش دوم: حقوق متهم در مرحله کشف جرم و قبل از شروع به تحقیق

- فصل اول: حقوق متهم در مرحله کشف جرم..... ۳۸
- گفتار اول: تکالیف ضابطین و مقامات قضایی در مرحله کشف جرم..... ۴۲
- گفتار دوم: تکالیف ضابطین و مقامات قضایی پس از کشف جرم..... ۴۳
- مبحث اول: جرایم مشهود..... ۴۳
- مبحث دوم: جرایم غیرمشهود..... ۴۵
- فصل دوم: حقوق متهم قبل از شروع به تحقیق..... ۴۹
- گفتار اول: شرایط احضار متهم..... ۵۰
- مبحث اول: شرایط شکلی احضارنامه..... ۵۰
- ۱- کتبی بودن احضارنامه..... ۵۱
- ۲- لزوم ابلاغ احضارنامه..... ۵۲
- ۳- ذکر مشخصات احضار شونده..... ۵۳
- ۴- زمان و تاریخ حضور..... ۵۴

- ۵- مکان حضور..... ۵۵
- ۶- علت حضور..... ۵۶
- ۷- نتیجه عدم حضور..... ۵۶
- مبحث دوم: جرم بودن عمل انتسابی به متهم..... ۵۷
- مبحث سوم: لزوم وجود دلایل کافی برای احضار..... ۵۸
- مبحث چهارم: فراهم بودن شرایط تعقیب کیفری..... ۵۹
- گفتار دوم: حقوق حضور فوری نزد مقام قضایی و اطلاع از دلایل توقیف و نوع اتهام..... ۶۰
- مبحث اول: حق حضور فوری نزد مقام قضایی..... ۶۰
- مبحث دوم: حق اطلاع از دلایل توقیف و نوع اتهام..... ۶۱

بخش سوم: حقوق شهروندی در مرحله تحقیق و تعقیب

- فصل اول: حقوق شهروندی در جمع‌آوری دلایل..... ۶۴
- گفتار اول: اثبات جرم..... ۶۵
- گفتار دوم: قانونی بودن روش‌های تحصیل دلیل..... ۶۷
- مبحث اول: کسب دلیل از شاکی..... ۶۷
- ۱- اعلام شکایت..... ۷۰
- ۲- اعلام جرم..... ۷۱
- ۳- شیوه بازجویی از شاکی..... ۷۲
- ۴- جلب شاکی..... ۷۳
- مبحث دوم: تحقیق و بازجویی از متهم..... ۷۳
- ۱- نحوه دسترسی به متهم..... ۷۳

۷۴	۲- احضار متهم.....
۷۷	۳- جلب و دستگیری.....
۸۰	مبحث سوم : مصونیت.....
۸۱	۱- مصونیت سیاسی
۸۲	۲- مصونیت قضایی.....
۸۲	۳- مصونیت پارلمانی.....
۸۴	مبحث چهارم: تحقیق و بازجویی از شهود.....
۸۴	۱- تعریف گواه.....
۸۵	۲- موضوع شهادت.....
۸۵	۳- تشریفات استماع شهادت.....
۸۸	گفتار سوم: تکالیف مقام تحقیق در اثنای بازجویی.....
۸۸	مبحث اول: احراز هویت.....
۸۹	مبحث دوم: اعلام مواظبت در اظهارات.....
۹۱	مبحث سوم : اعلام حق سکوت.....
۹۲	مبحث چهارم : اعلام حق داشتن وکیل
۹۵	مبحث پنجم : تفهیم اتهام با ذکر ادله.....
۹۶	گفتار چهارم: حقوق شاکی و متهم در قرارهای اعدادی و نهایی
۹۷	مبحث اول: حقوق شاکی و متهم در قرارهای اعدادی.....
۹۸	مبحث دوم: حق اعتراض شاکی به قرارهای نهایی
۹۸	فصل دوم: اقدامات ممنوع در جهت حفظ حقوق شهروندی.....
۹۹	گفتار اول: اقدامات ممنوع در بازجویی متهم.....

- مبحث اول: منع شکنجه برای اخذ اقرار و کسب اطلاعات..... ۹۹
- مبحث دوم: منع اغفال، اکراه و اجبار متهم..... ۱۰۴
- مبحث سوم: منع سؤالات تلقینی..... ۱۰۶
- مبحث چهارم: منع به کارگیری روش‌های نامتعارف..... ۱۰۸
- گفتار دوم: اقدامات ممنوع در تعقیب متهم..... ۱۱۰
- مبحث اول: ممنوعیت هتک حرمت و حیثیت متهم..... ۱۱۰
- ۱- ممنوعیت توهین به متهم..... ۱۱۱
- ۲- ممنوعیت انتشار حکم قبل از قطعیت..... ۱۱۱
- مبحث دوم: ممنوعیت تعرض غیرقانونی به منزل و اموال اشخاص..... ۱۱۲
- ۱- موارد تفتیش و بازرسی منازل..... ۱۱۴
- ۲- ضرورت صورت برداری از اشیاء مکشوفه..... ۱۱۷
- ۳- ضرورت تعیین تکلیف اموال و اشیاء ضبطی و توفیقی..... ۱۱۸
- مبحث سوم: ممنوعیت تجسس غیرقانونی..... ۱۱۹
- ۱- منع استراق سمع و ضبط مکالمات..... ۱۲۰
- ۲- منع بازرسی مکاتبات و مراسلات..... ۱۲۱
- ۳- منع افشای اسرار شخصی متهم..... ۱۲۲
- مبحث چهارم: ممنوعیت دستگیری و بازداشت غیرقانونی..... ۱۲۳
- ۱- مقامات صلاحیت‌دار برای توقیف..... ۱۲۵
- ۲- توقف توقیف به وجود دلایل..... ۱۲۶
- ۳- ممنوعیت اخذ تامین از متهم..... ۱۲۷
- ۴- لزوم رعایت مواعد قانونی..... ۱۲۹

۱۳۰.....	۵- حق دفاع در برابر بازداشت غیرقانونی.....
۱۳۱.....	فصل سوم: حقوق شاکی در مراحل کشف جرم، تعقیب و تحقیق.....
۱۳۱.....	مبحث اول: حقوق شاکی در مرحله کشف جرم.....
۱۳۲.....	مبحث دوم: حقوق شاکی در مراحل تعقیب و تحقیق.....
۱۳۴.....	نتیجه‌گیری و پیشنهادها.....
۱۴۰.....	فهرست منابع.....
۱۴۶.....	چکیده انگلیسی.....

۱- تعریف موضوع (اهمیت و ضرورت)

حقوق شهروندی از اهم مباحث حقوق بین‌الملل است و توجه به این مقوله هم از جهت استمساک ابزاری و هم از نظر ارزش ذاتی آن، حائز اهمیت خاص است و آن را در شمار مباحث محوری حقوق معاصر قرار داده است. حقوق بشر ناظر به حقوق فطری انسان آزاد است و سلب ناپذیر، غیرقابل تخلف و ازلی و ابدی دانسته شده است. تضمین این موهبت سرمدی در جهت تأمین حقوق و آزادی‌های اساسی انسان دارای اهمیتی فوق‌العاده است و خداوند سبحان آن را در محور تشریح خود قرار داده است و آن چه به عنوان حق الناس در حقوق اسلام مطرح است، ناظر به همین مورد است.

برخی متفکران، حقوق شهروندی را خلاف اسلام سنتی دانسته‌اند. این دسته از اندیشمندان هم در گروه طرفداران حقوق بشر یافت می‌شوند و هم در طیف مخالفان آن. این در حالی است که سراسر زندگی نبی مکرم (ص) و امیر مومنان، علی (ع) گواه روشن و آشکار بر حفظ حقوق شهروندی و حمایت و نظارت بر آن است و دلایل بسیاری از پشتیبانی پیامبر از ضعفا، بردگان، کودکان و زنان، خواه قبل از بعثت و خواه بعد از آن در دست است که از جمله می‌توان به جلوگیری از زنده به گور کردن دختران اشاره کرد.

امروزه شهروندی و حقوق مربوط به آن، حجم زیادی از گفتارها و نوشتارها را به خود اختصاص داده است و این امر به خصوص در سالهای اخیر کانون توجه بسیاری از حقوق‌دانان

و پژوهشگران جامعه شده است. این توجهات در سایه تحولات اخیر در فضای سیاسی و اجتماعی کشور بروز کرده و سبب شده است که ضرورت‌های مسأله حقوق شهروندی دوچندان شود. هرچند که اهمیت طرح مسأله و بررسی مطالعه حقوق شهروندی در ایران را می‌توان با توجه به تأثیر ارتباطات و تکنولوژی جهانی و پیامدهای آن نیز دریافت؛ اما این پیامدها سبب ایجاد تحول در نگرش‌ها و رفتارهای افراد جامعه شده و موجبات انتظار و خواسته‌های بیشتر آنان را فراهم کرده است.

اگرچه شاید دربادی امر به نظر می‌رسد که بحث از حقوق شهروندی امری بدیهی است و باید از حقوق شهروندان دفاع کرد، اما وقتی به واقعیت‌های درونی جامعه می‌نگریم، درمی‌یابیم که هنوز افراد جامعه نسبت به حقوق خود آگاه نیستند و هنوز در بخش‌هایی از جامعه این احساس وجود دارد که افراد بیش از آنکه محق باشند، مکلفند و در فرآیند دادرسی کیفری به بسیاری از حقوق شهروندی متهم و بزه دیده توجهی نمی‌شود. صرف گفتمان حقوق شهروندی در جامعه به معنای رعایت آن نیست و باید رعایت این حقوق از طرف افراد جامعه و مسؤولان عینیت یابد. برای رسیدن به این هدف، تأکید بر شناخت، اجرا و رعایت حقوق شهروندی باید به صورت یک فرهنگ از طریق درج مطالب و مقالات در رسانه‌های گروهی در جامعه نهادینه گردد.

امروزه یکی از دغدغه‌های جامعه جهانی، حفظ محیط زیست است. در یک معنای گسترده از حقوق شهروندی، حق داشتن محیطی سالم و عاری از آلودگی نیز از جمله مهمترین حقوق هر شهروند است و از آنجا که محیط زیست محدود به مرزهای کشورها نیست، باید با طرح

شهروند جهانی، حق برخورداری از محیط زیست سالم را از جمله حقوق شهروندی فرد ساکنین کره خاکی دانست.^۱

در نظام حقوقی ایران که مبتنی بر آموزه‌های اسلام است، رعایت حقوق شهروندی تمامی افراد جامعه در قانون اساسی و دیگر قوانین عادی از جمله قانون آئین دادرسی دادگاههای عمومی و انقلاب در امور کیفری و قانون مجازات اسلامی مورد تأکید قرار گرفته و مصادیق آن بیان شده است. در سال‌های اخیر نیز تصویب ماده واحده قانون احترام به آزادی‌های مشروع و حفظ حقوق شهروندی، مهر تأییدی بر وجود مصادیق حقوق شهروندی در قوانین موضوعه است. با نگاهی به این قانون در می‌یابیم که کلیه مواد آن مستقیماً به شیوه دادرسی و رعایت حقوق متهم در رسیدگی‌های کیفری برمی‌گردد. از این رو لازم است با توجه به تأسیس دوباره نهاد دادرسی به موجب قانون اصلاح قانون تشکیل دادگاههای عمومی و انقلاب مصوب ۱۳۸۱، هرچه سریع‌تر نسبت به تصویب لایحه آئین دادرسی کیفری اقدام کرد. چرا که قانون ابزار کارقاضی است، این در حالی است که نهاد دادرسی (که عهده دار کشف و تعقیب جرایم و تحقیق مقدماتی است)، با آئین دادرسی‌ای که بر اساس ایده حذف دادرسی، در سال ۱۳۸۷ به تصویب رسیده است، به وظایف خود می‌پردازد.

ساده‌اندیشی است اگر باور کنیم قانون احترام به آزادی‌های مشروع و حفظ حقوق شهروندی صرفاً درصدد حمایت از حقوق متهمین است. مخاطبان این قانون، متهم و خانواده او، شاکی، گواه، وابستگان دستگاه قضایی اعم از وکلا، کارشناسان، ضابطین دادگستری و

۱- برای اطلاع بیشتر در این زمینه، ر.ک. ناصر قاسمی و دیگران، «حقوق شهروندی از دیدگاه محیط زیست»، به نقل از آدرس اینترنتی: http://www.civilica.com/Paper-SWM03-SWM03_029.html

قضات هستند. از این رو برای تحقق و نهادینه شدن این قانون، قبل از هر چیز ایجاد بستر و زمینه‌های لازم فرهنگی و آموزشی به فراخور هر یک از مخاطبین مورد نیاز می‌باشد و الا اجرای این قانون نیز بعد از مدتی به بوته فراموشی سپرده خواهد شد.

با نگاهی به قانون اساسی به ویژه اصل نوزدهم تا چهل و دوم به دست می‌آید که یکی از دغدغه‌های تاریخی خبرگان ملت ایران، حفظ کرامت و ارزش والای انسان‌ها و احترام به آزادی‌های قانونی‌شان، همراه با رعایت اصول و مبانی اعتقادی آنها بوده است.

علی‌رغم تأمین حقوق و آزادی‌های فردی و اجتماعی در اصول قانون اساسی و وجود قوانین عادی شکلی و ماهوی نسبتاً مطلوب، در سال‌های اخیر شاهد برخی تعرضات غیرقانونی به حریم و کیان حقوق شهروندان و زیر پا گذاشتن آزادی‌های مشروع آنها بوده‌ایم. همین امر سبب شد تا در فروردین ۱۳۸۳، بخشنامه‌ای از سوی ریاست محترم قوه قضائیه به مراجع قضایی، انتظامی و اطلاعاتی کشور صادر که همان بخشنامه مبنای تصویب قانونی موسوم به «قانون احترام به آزادی‌های مشروع و حفظ حقوق شهروندی» گردید.

۲- سؤالات تحقیق

در این تحقیق سعی شده است که ماده واحده احترام به آزادی‌های مشروع و حفظ حقوق شهروندی به صورت تطبیقی با قانون آئین دادرسی دادگاههای عمومی و انقلاب در امور کیفری مصوب ۱۳۷۸ مورد مطالعه قرار داده تا ضمن بررسی تضمینات حقوق شهروندی در آئین دادرسی کیفری و موارد ذکر شده در ماده واحده حقوق شهروندی به این پرسشها پاسخ داده شود که:

۱- آیا موارد مذکور در این ماده واحده همان تکرار مؤکدِ تضمینات مقرر در آئین دادرسی کیفری موضوعه است یا مسائل جدیدی است که مورد اشاره این ماده واحده قرار گرفته است؟

۲- آیا لفظ «حقوق شهروندی» عبارت جدیدی است که به تازگی مورد استفاده قانون گذار و مجریان قانون قرار گرفته، یا عبارتی است که دربردارنده اصول و قواعد حقوق بشری است؟

۳- آیا آزادی‌های مشروع و حقوق شهروندی در حوزه حقوق کیفری، صرفاً محدود به موارد منصوص در قانون شهروندی است یا موارد دیگری خارج از محدوده این ماده واحده را نیز دربرمی‌گیرد؟

۳- فرضیات تحقیق

برای سؤالات مذکور در فوق، فرضیات زیر قابل طرح است که در این تحقیق سعی در بررسی و اثبات آنها داریم.

(۱) در ماده واحده حفظ حقوق شهروندی موارد جدیدی نیز وجود دارد که فاقد سابقه قانون گذاری است.

(۲) عبارت حقوق شهروندی در حوزه حقوق کیفری عبارت جدیدی است که به تازگی مورد استفاده قرار گرفته و دربرگیرنده قواعد و مقررات حقوق بشری است، هرچند که در حوزه حقوق عمومی سابقاً مورد استفاده بوده است.

(۳) موارد دیگری خارج از ماده واحده را نیز شامل می‌شود که می‌توان از جمله به حقوق مذکور در میثاق بین‌المللی حقوق مدنی، سیاسی نیز اشاره کرد.

۴- سوابق تحقیق

مبحث حقوق شهروندی از جمله مباحث نویی است که در سالهای اخیر و با تصویب ماده واحده احترام به آزادیهای مشروع و حفظ حقوق شهروندی، باب آن باز شده است. علی رغم تحقیقات و مطالعات نسبتاً زیادی که در این زمینه صورت گرفته است، کمتر به مطالعه تطبیقی مقررات موجود در قانون آیین دادرسی دادگاههای عمومی و انقلاب در امور کیفری، با مقررات ماده واحده فوق پرداخته شده است. تحقیق حاضر، از این جهت که به بررسی مصادیق حقوق شهروندی در مرحله دادرسی (بدون مقید شدن به ماده واحده مذکور) پرداخته است، تازگی دارد.

۵- ساختار تحقیق

جهت تحقیق در این موضوع، مطابق تقسیم‌بندی‌های متعارف در قوانین آیین دادرسی کیفری عمل شده و فصول در نظر گرفته شده را طبق مراحل مختلف رسیدگی در دادرسی از مرحله کشف جرم و قبل از شروع به تحقیق تا مرحله تعقیب و جمع‌آوری دلایل، طراحی گردیده است. برای نیل به این هدف، مباحث این تحقیق در سه بخش بیان شده است. که در بخش اول به بیان تعاریف و پیشینه تاریخی و منابع حقوق شهروندی پرداخته شده است و در بخش دوم به حقوق متهم در مرحله کشف جرم و قبل از شروع به تحقیق در فصول مجزا بررسی شده و در نهایت در بخش سوم به حقوق شهروندی در مراحل تحقیق و تعقیب پرداخته شده و ضمن آن به برخی از ممنوعیت‌های مقام قضایی و ضابطین در راستای حفظ حقوق شهروندی اشاره گردیده است.

از آن جا که عنوان تحقیق حاضر «حقوق شهروندی در قانون آئین دادرسی کیفری در مرحله دادرسی» است، بنابراین تنها به مصادیق مرتبط با مرحله رسیدگی دادرسی پرداخته شده است. ضمن اینکه علی رغم مسؤلیت دادرسی در اجرای احکام کیفری، به لحاظ عدم اشاره ماده واحده حفظ حقوق شهروندی به این مرحله از رسیدگی، بررسی تطبیقی در این خصوص منتفی بوده و از پرداختن به آن خودداری شده است.

۶- روش تحقیق

روش انجام این تحقیق به صورت تفصیلی و با بررسی موضوع در کتب، قوانین و مقررات موضوعه و رویه قضایی و خصوصاً مقالات حقوقی در این زمینه بوده است. روش گردآوری مطالب نیز به صورت کتابخانه ای و با استفاده از فیشهای مأخوذ از منابع یاد شده است.

بخش اول

تعاریف، سابقه تاریخی و منابع حقوق شهروندی